

EPIKA

fiatal kutatók konferenciája

TANULMÁNYKÖTET

BUDAPEST

2010

A kötet megjelenését
az
ELTE Rektori Hivatal és az EHÖK,
a
Centre des Hautes Études de la Renaissance
és
A magyar barokk irodalom doktori program
támogatta.

Szerkesztők:
Dobozy Nóra Emőke
Kiss Béla
Lovas Borbála
Szilágyi Emőke Rita

Borítóterv:
Hegyi Gábor

ISBN 978-963-284-487-9 (online kiadás)

Kiadják az EPiKA konferencia szervezői.

Megjelent az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke által elindított
ARIANNA sorozat harmadik köteteként.

A sorozat felelős kiadója: Orlovsky Géza

Nyomdai munkák: ETO-PRINT Kft., Budapest

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
Kovács Ferenc Dávid: ...arcvonásait festmény vagy metszet nem őrizte meg... – Irányvonalak Bethlen Miklós <i>Önéletírásának</i> recepciójában	11
Förköli Gábor: A taláros francia és az erdélyi főúr – Jacques-Auguste de Thou <i>Commentarii de vita suája</i> mint Bethlen Miklós <i>Önéletírásának</i> előképe	23
Móré Tünde: A törökök Baranyai Decsi János <i>Commentariorum de rebus Ungaricis ac Transylvanicis</i> című művében.....	37
Fajt Anita: „Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz?” – Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jólformáltságának vizsgálata	47
Krizsánné Deák Judit: Narratívák morálszemlélete egy 18. századi erkölcsnevelő műben – Taxonyi János: <i>Az emberek erkölcseneinek és az Isten igazságának tükörei</i>	59
Nagy Márton Károly: A lelki élet narratívája – Bethlen Kata <i>Önéletírásáról</i>	67
Iványi-Szabó Rita: A magyar apodemika-irodalom a 16–18. században	81
Maczelka Csaba: A hely keresése – A kora modern angol utópia néhány kérdése.....	89
Szalai Zsuzsanna: Karneváli forgatag és groteszk testábrázolás Cervantes <i>Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha</i> című regényében	99
Wirágh András: A néma párbeszéd mint „kordokumentum” – Mikes Kelemen: <i>Törökországi levelek</i>	107

Pafkó Tamás: Eleven zárvány	
– A bibliai parafrázis rétegei a <i>Szigeti veszedelemben</i> és az <i>Elveszett Paradicsomban</i>	123
Bácskai-Atkári Júlia: Furcsa vitézi versezetek	
– Csokonai és a verses regény	131
Kiss Béla: A történelmi témájú eposz a neolatin iskolai poétikákban	145
Hevesi Andrea: Debreczeni Szappanos János	
– A históriás ének, politikai költészet, panaszének és a laudatio lehetőségének jajjos applicatioja	159
Bognár Péter: Az 1550 előtti, magyar nyelvű verses epika	165
Cziczka Katalin: Egy 1557-es esemény százsz lenyomata (<i>Historia Anna Kendiae</i>)	177

Fajt Anita

„Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz?”

Egy német elmélkedésgyűjtemény
nyelvi jólformáltságának vizsgálata

A következőkben egy olyan, a 17. század második felében keletkezett áhítatos könyvet fogok bemutatni, amely nemcsak a korabeli és a későbbi épületes irodalmi kánonnak képezte részét, de inspirálója volt a 17. század egyik legnevesebb *Sprachgesellschaftj*ának, nyelv művelő társaságának, ugyanakkor a század egyik nagy eretnekének is, mindezek mellett pedig alkalmasnak bizonyult az egyházon kívüli vallásgyakorlás terjesztésére, és szorgalmazták használatát postilláskönyvként is. Az előadás egyik célja e sokoldalú utóélet háttérének a vizsgálata. Emellett szeretném vitatni a magyar szakirodalomban eddig megjelent véleményeket és próbálom elősegíteni, hogy a mű megérdemelt helyére kerülhessen a hazai épületes könyvek sorában.

Az említett munka Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden* című elmélkedés gyűjteménye, ami először 1664-ben jelent meg Rostockban, később a 17. század utolsó harmadában huszonhárom kiadást élt meg, és egészen a 20. századig közkedvelt olvasmány volt. Korabeli magyar fordítása is keletkezett *Lelki nyugosztaló órák* címmel.

Heinrich Müller 1631-ben született Lübeckben egy köztisztviselőben álló kereskedő fiaként, tizenhárom éves korától filozófiát hallgatott a rostocki egyetemen, 1647-től a teológiai stúdiumot látogatta, 1651-ben elnyerte a magiszteri fokozatot, majd filozófiát tanított az egyetemen. 1653-ban, a rostocki Mária templomban főesperes, 1671-ben kinevezték szuperintendensnek. Már élete folyamán termékeny és közkedvelt kegyességi író volt, művei között találunk áhítatos könyveket, prédikációgyűjteményeket, énekeskönyveket, és homiletikát is. A 17. századi német kultúrtörténet legkedveltebb lutheránus teológus írói közé tartozott. Müller megítélése az idők során a különböző irodalomtudományi iskolák változásával párhuzamosan formálódott.¹ Korai és máig egyetlen monográfiája a 19.

¹ Kiváló összefoglalója a Müllerről született szakirodalomnak: Christian BUNNERS, *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen = Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts. Beiträge eines Symposiums zum Tersteegen-Jubiläum 1997*, hrsg. Dietrich MEYER, Köln, Rheinland-Verlag, 2002, 91–111.

század közepén a prédikátor ortodox lutheránus voltát hangsúlyozta,² később pietistának tekintik, majd a szűkebb pietizmus-fogalom bevezetése után a pietizmus hírnökének, vagy az újkegyességi mozgalmak képviselőjének. Legújabban Jonathan Strom foglalkozott részletesebben személyével,³ ő főként a prédikatori ambíciózusságát és erős egyházkritikáját hangsúlyozza. Strom fontosnak tartja kiemelni, hogy Müller karriertörekvései árnyékában sem vált megalkuvóvá, és nem rettent el a polémiától, ugyanakkor nem huny szemet afelett, hogy Müller egyházi pályafutása alatt valójában nem tett kísérletet az intézmény megújítására, fejlesztésére, nem indítványozta a gyülekezeti szabályzat megreformálását.

Tárgyunk tehát a *Geistliche Erquickstunden* című elmélkedésgyűjtemény és a mű sokszínű recepciója. Időrendben a következők: 1673-ban a *Pegnesische Blumenorden*, az 1644-ben alapított, ebben az időben Sigmund von Birken vezetése alatt újjászerveződő költőtársaság egy átköltéskötetet készített belőle *Der Geistlichen Erquickstunden Heinrich Müllers Poetischer Andachtsklang* címmel. A kor többi *Sprachgesellschaft*-ja mellett az ő nevükhöz is köthető a 17. században létrejött poétikai megújulás. A társaság céljának tekintette a német nyelv megreformálását, a költői nyelv továbbfejlesztését. Nagy figyelmet fordítottak a lelket építő tartalmak mellett a hangzásra is, szerették a „manierista kiműveltséget”, a hangjátékokat, szóvicceket, kiemelt fogalmaik a *Wortpracht*, *Wortklang*, *Klangspiel*. A *Sprachgesellschaftok* nyelvszemléletéről Birken – aki összefoglaló művet is megjelentetett poétika-felfogásáról – így ír: „Az égből csordul alá a költészet, törjön is hát oda, vissza a mennybe: szolgálja (így) Istent: A költők pedig legyenek mennyei szökökutat; ne használják földi módon az égi áradat tüzeit.”⁴

Egy évvel később a 17. század egy ikonikus rajongó prédikátora, a Moszkvában máglyahalálra ítélt költő, Quirinus Kuhlmann is ehhez a műhöz fordult. Az 1674-ben megjelent *Der neubegeisterte Böhme* című művében,⁵ amely egy Jacob Böhme tanait dicsőítő írás, Müller és műve is fontos szerephez jut. Ez a munka Kuhlmann pályafutásában kiemelkedő szereppel bír, hiszen ez az első írás, amiben a költő hangot ad rajongó nézeteinek, és kezdetét veszi monografikusa szerint második, eretnek életszakasza.⁶ Kuhlmann első kapcsolata Müllerral ennél is korábbra tehető. Jénai tanulóévei alatt megismerkedett a lulli misztikával, spirituális érdeklődése pedig poétikai formában is megmutatkozott az 1671-es *Himmliche Libes-Küsse*-ben. A kötet egy ötven szonettet tartalmazó gyűjtemény, amelyek nagy részének Heinrich Müller *Himmlicher Liebes – Kuß / Oder Vbung deß wahren Christenthumbs* című munkája volt az inspirálója. Kuhlmann tehát már korábban is nagy tisztelettel adózott Heinrich Müller művészetének, így nem meglepő, hogy a *Der*

² Otto KRABBE, *Heinrich Müller und seine Zeit*, Rostock, Druck von Adler's Erben, 1866.

³ Jonathan STROM, *Orthodoxy and Reform: The Clergy in Seventeenth Century Rostock*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1999, 222–246.

⁴ Sigmund von BIRKEN, *Teutsche Rede-bind und Dicht Kunst oder Kurze Anweisung zur Teutschen poesy mit Geistlichen Exempeln: verfasst durch Ein Mitglied der höchstlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft den Erwachsenen*, Nürnberg, 1679 (Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1973).

⁵ A szöveg vizsgálatához nagy segítséget nyújt, hogy 1995-ben elkészült a *Neubegeisterte Böhme* kritikai szövegkiadása: Quirinus KUHLMANN, *Der Neubegeisterte Böhme*, hrsg. und erläutert von Jonathan CLARK, Stuttgart, Hiersemann, 1995.

⁶ Walter Dietze monográfiájában Kuhlmann életét három szakaszra osztotta: *Der Poet* (1651–1673); *Der Ketzler* (1674–1682); *Der Ketzler und Poet* (1683–1689), ld. Walter DIETZE, *Quirinus Kuhlmann, Ketzler und Poet*, Berlin, Rütten & Loening, 1963.

neubegeisterte Böhme első ívét egy nyílt levél kíséretében elküldte Müllernek, és a teológus szövegeinek fontos szerepet szánt kompilációs munkájában. A *Der neubegeisterte Böhme* bevezető része és az első öt fejezete kizárólag a *Geistliche Erquickstunden*ből vett részletek és Jacob Böhme egyéb írásaiból származó idézetek szoros tartalmi összehasonlításából áll. Kuhlmann célja egyértelműen az volt, hogy az ortodox lutheránusok által elítélt Jacob Böhme munkáját idézetről-idézetre, kijelentésről-kijelentésre, az egyház egy kiemelkedő és tekintéllyel bíró tagjával szorosan kapcsolatba hozza.

A *Geistliche Erquickstunden* recepciójának következő, általam vizsgált mozzanata már magyar vonatkozású, ugyanis Szenci Fekete István lefordította magyarrá a művet. Müller egyéb fogadtatását magyar területen eddig csak német nyelvű írásokban mutatták ki. Pukánszky Béla a magyarországi német irodalomról írt nagy összefoglaló munkájában három szerzővel kapcsolatban említi meg Heinrich Müller nevét, ezek az említések azonban csak igen ritkán utalnak konkrétumokra.⁷ Müller hatása véleménye szerint először Schumberg Tóbiás munkáiban található meg.⁸ Ahogy írja róla: „Johann Arndt, Heinrich Müller és Philipp Kegel vallásosságát közvetíti az Opitz-tanítványok keresett nyelvén”. Pukánszky két énekeskönyvét említi, amelyek bár elvesztek, de egyéb hivatkozások alapján, valamint más forrásokból következtet protestáns misztikus tartalmukra, és ezeken Müller hatását is felfedezni véli.⁹ A következő Gruber Ádám, akinek prédikációi Pukánszky szerint az ortodoxiától a pietizmushoz való átmenetet mutatják, és melyeknek keresetten édeskés alaphangja Heinrich Müller hatására vall.¹⁰ Az utolsó, akin Müller hatását látja, Pilarik István.¹¹ Nála érhető tetten a legkonkrétabb hatás, hiszen az egyik gyűjteményének címe (*Geistliche Seelenmusik*) megegyezik Müller 1659-ben kiadott énekgyűjteményének címével. Bár sajnos akárcsak Schumberg Tóbiás esetében, ez a munka sem maradt fent, tartalmára azonban következtethetünk Pilarik egy másik munkájából. *Geistliche Himmelsleiter* (1706) című verses imakönyvében ugyanis Heinrich Müller egyházi énekeit magasztalja. Müller stílusát itt is – mint korábban Gruber Ádámét – édeskésnek írja le, valamint kitér képgazdagságukra. Pukánszky Müller stílusát keresetten, erőltetetten és cikornyásan édeskésnek ítéli meg. Véleménye talán nem független Thienemann Tivadarétól, aki a következőt írta Müller elmélkedésgyűjteményével kapcsolatban négy évvel korábban, 1922-ben:¹² „A barokk-kultúra körében e végtelen hosszadalmas, tudákos elmélkedések nagy tetszésre találtak”. A fordításról pedig annyit jegyez meg: „A magyar fordító küszködött Heinrich Müller cikornyás német nyelvével.” Ez viszont ellentmond Payr Sándor véleményének, aki szerint „Fekete Müller stílusának a titkát jól elleste s mondhatjuk, annak a kornak íróihoz képest mesterien oldotta meg feladatát. Híven fordított

⁷ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégebb időktől 1848-ig*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1926.

⁸ PUKÁNSZKY, *i.m.*, 269.

⁹ *Uo.*: „Az első gyűjtemény énekei a középkori misztikából a XVII. századi protestáns költészetbe átnyúló egyéni Jézus-imádás tipikus termékei. A Megváltó iránt való misztikus szerelem (Jesusminne) hangjait a protestáns egyházi énekekben először Philipp Nicolai szólaltatta meg, majd különösen Angelus Silesius, Heinrich Müller és a pietisták fejlesztik tovább.”

¹⁰ PUKÁNSZKY, *i.m.*, 258.

¹¹ PUKÁNSZKY, *i.m.*, 249.

¹² THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 1922, 91.

és jó magyarsággal.”¹³ A magyar szakirodalomban még Incze Gábor alkot véleményt az áhítatos könyvről, szerinte „kifejező, színes nyelvű az egész munka”.¹⁴

A legfontosabb életrajzi adatok a fordító Szenci Fekete Istvánról, hogy Kassán, majd később Wittenbergben tanult, peregrinációja után pedig Kőszegen volt rektor. Pályája gyorsan ívelt felfelé, 1669-ben a büki zsinaton megválasztották szuperintendensnek. Ekkora azonban a protestánsok helyzete a királyi Magyarország területén nehezebbé vált és 1673 szeptemberében a pozsonyi vésztörvényszék elől Naumburgba menekült. Itt is prédikált alkalmanként, valamint ellátogatott Wittenbergbe és Jénába is. 1679 novemberében hazaérkezett, ám rövidesen elfogták, és fél év után katolikus hitre tért. 1681 év virágvasárnapján tartották Pozsonyban áttérésének ünnepélyes aktusát, ahol nagy tömeg gyűlt össze a „hitehagyott püspök” keresztelésére. A *Lelki nyugosztaló órák* Lőcsén jelent meg Samuel Brewer nyomdájában dátum nélkül, véleményem szerint 1681-ben, már Fekete áttérése után, ennek köszönhető az évszám elhagyása. A fordító a mű előszavában reflektál az eredetire, mint írja:

Mivel a' mi Magyarinknak kevés Postillájok van, ezis egyik lehet, a' mellyel Postilla gyanánt élhetnek, kiválképpen az ollyatén helyeken, a' holott Lelki Tanítottok nintsenek (...) így mind háznál, mind uton, s' mind mezőben praedikatiót tarthat, ezen zsebben vagy szablya-tarsolban hordozo Postillátskából, a' hol ember Lelki Tanítottból fogyatkozást lát.

Fekete is reflektál a mű formájára:

Mivel a' Német nyelven való stylus avagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus (értsd: darabos), rövid (!) és mesterséges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül-is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust-is úgy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellől félre ne lépjek.

A munka még egy megjelenésére kell kitérnem röviden a magyar kultúrtörténetben. Szintén 1681-ben jelent meg Brassóban az eredeti német munka Nicolaus Müller nyomdásznak köszönhetően.¹⁵ Itt is eltekintek a bővebb bemutatástól, a nyomdász személyével részletesebben egy megjelenés alatt álló munkában foglalkozom.¹⁶ A legfontosabb, hogy Nicolaus Müller, akárcsak Fekete, nyugodt lelkiismerettel ajánlja a hívók figyelmébe az elmélkedésgyűjteményt, és ő is gyakorlati tanácsokkal látja el az olvasókat a könyv használatával kapcsolatban. További hasonlóságot mutat a két kiadás között, hogy Nicolaus Müller kitér arra az esetre is, ha esetleg hallgatója is akadna a műnek, tehát ő is, akárcsak Fekete, prédikációra alkalmasnak vélte ezeket az elmélkedéseket.

Hogy fény derüljön az okra, miért alkalmas a *Geistliche Erquickstunden* erre a sokféle

¹³ PAYR Sándor, *Szenci Fekete István a hitehagyott püspök: Egy viharos életpálya I. Lipót és Thököly korából*, Piri és Székely könyvnyomdája Sopronban, 1918.

¹⁴ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. Theológiai Szemle*, 1931–32, 97.

¹⁵ RMK II. 1479.

¹⁶ Az említett közlemény várhatóan a *Magyar Könyvszemle* 2010/3. számában fog megjelenni.

alkalmazási módra, a továbbiakban érdemesnek tartom egy elmélkedés, a 123. számú alaposabb elemzését. Azért ezt a részt választottam, mert ez az egyetlen a háromszáz közül, amelyet Kuhlmann is idéz munkájában, valamint a Pegnitz-i Pásztorok közül maga Sigmund von Birken parafrázálta. Az eredeti címe és alcíme: *Von großer Wissenschaft: Viel Wissens, wenig Gewissen*. Szenci Fekete Fordításában: *A' nagy Tudományról: Sok Tudomány, s' kevés Lelki isméret*. Kuhlmann a *Der Neubegeisterte Böhme*-ben a háromszáz elmélkedés közül harminckettőre hivatkozik, míg a *Pegnesische Blumenorden* ötvennek készítette el átírását, de csupán ebben az esetben keresztezik egymást szorosabban az útvonalak.

A hangzatos alcím különösen sajátja Müller elmélkedésűjteményének, bevett módszere ez a szerzőnek, hogy a szöveg elején felkeltse az olvasók figyelmét. Így van ez ennek a szövegnek esetében is, de említenek még további példákat is a munka egészéből: *Werden is gut, bleiben noch besser, Werden ist böse, bleiben noch böser; Kunst und Brunst; Lust hin, Lust her; Ende im Anfang: Anfang im Ende; Von der geistlichen Trunkenheit: Der Wein redet durch mich; Immer ruhig, nimmer ruhig; Heute ich, morgen Gott; Laß gehen wie es geht, es geht doch wie Gott will; Streit des Geistes, und des Fleisches; Ja, ja, nein, nein*. Az alcímeket felsorolva is már szembeötlő a sorok hangzatosága, ügyelés a rímekre, az összecsengésre. Gyümölcsöző lehet, ha magát az elmélkedést is megvizsgáljuk ebből a szempontból.

A szövegben a *Wissen-Gewissen* oppozíció mellett megjelenik, az azonos hosszúságú *Vielwissen-Gewissen* párosítás is, a szerző a fogalmak tartalma mellett arra is ügyel, hogy az egy gondolatmenetben említett szavak formája is hasonló legyen: *Wasser-Wein-Wissen, Grundes-Alles, Weisheit-Torheit*. Az alábbi mondatban megjelenik továbbá a nyelv művelő társaságokra jellemző azon megoldás is, amelynek lényege, hogy a formai változatosság mellett a jelentés megközelítőleg konstans marad: „Eine kleine Krankheit kann dein Haupt schwächen, deinen Verstand brechen, dein Gedächtnis verderben”. A *Klangmalerei* is jól megfigyelhető itt az 'ei' magánhangzók, és 'k' hangok csengésében, valamint az igék rímelésében.

A hangok és szavak dallama mellett érdemes a mondatok ritmusára is ügyelni. Müller szívesen játszik a rövid és hosszú szavak sorba állításával, vagy éppen ellenpontozásával: „Du rühmst dich deiner großen Wissenschaft; Weißt du nicht was Christus sagt”, „Wer sich einbildet, er wisse was, der weiß noch nicht, was er wissen soll”. Összességében a szöveg globális képére jellemző, hogy gyakoriak az értelmezést megmozgató, a befogadást elősegítő kérdő és felkiáltó mondatok, amelyek Müller szónoki tehetségéről is tanúskodnak. Remélem sikerült meggyőzően bebizonyítanom, hogy Müller szövegében is kitűntetett szerephez jut, akárcsak a nyelv művelő társaságok írásaiban, a *Wortpracht* és a *Klangspiel*.

Az elmélkedés másik karakteres jellemzője a szöveg nagy részét kitevő ötletes, kreatív hasonlatok halmozása, amelyek a mindennapi életből származnak, így a hallgatóság számára nyújtanak segítséget a mondottak értelmezésében. „Wie das Wasser die Kraft des Weines dämpft, daß er nicht trunken mache, so muß die Liebe das Wissen bezwingen” vagy „Wie du ohne die Sonne die Sonne nicht sehen, und ohne Wasser auf dem Wasser nicht fahren, so kannst du Gott ohne Gott nicht erkennen”. Müller elmélkedésében már az ortodoxia kereteit is feszegeti az uniómisztika irányába nyitva, amikor a következőt írja: „Siehe zu, daß du hie mit Gott vereinigt werdest durch den Glauben, so wirst du dermaleins in Gott Alles sehen und verstehen.”

Ez a két jellemző a szöveg verses újrárásában és a Kuhlmann féle felhasználásában

elválik egymástól. Birken nagy kreativitással nyúl az elmélkedéshez, verse sok új képet, elemet tartalmaz az eredeti szövegéhez képest. Láthatóan átvesz szavakat, jól hangzó sorokat, kifejezéseket a szövegből. Mellékletben közlöm Birken versének szövegét a korabeli nyomtatvány nyomán. Félkövér szedéssel kiemeltem az általam fellelt szoros kapcsolatokat a két szöveg között. Ezek jól mutatják, hogy Birken csupán az elmélkedés központi gondolatait tartotta meg (Wissen, Gewissen, Lieb, Thun, Wein), és pár jólhangzó rövid sort. Müllernek újszerű hasonlatai, egyéni képei kimaradnak ugyanakkor a versből. Úgy hiszem, ezek túl hétköznapiak, póriasak voltak Birken emelkedett költői stílusa számára. Birken továbbá kínosan ügyel arra, hogy költeményéből kimaradjon a hit által az Istennel való egyesülés ígérete a földön („Siehe zu, daß du hie mit Gott vereinigst werdest durch den Glauben”), ami érthető módon Kuhlmann szövegében viszont kitüntetett szerephez jut. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentésekre kell gondolnunk, amikor a szakirodalom azt állítja Müllerről, hogy feszegeti az otodoxia kereteit. Egyértelműen állítható, hogy bár viszonylag gyakran szerepelnek nála ilyen sorok, azok a szövegben csak elszórtan jelennek meg, nem fejt ki őket részletesebben, pusztán a hangulat fokozására és a hangzatoság megteremtésére szolgálnak. A szövegből kivett idézet is úgy folytatódik, hogy : „so wirst du dermaleins in Gott Alles sehen und verstehen”. Itt a *dermaleinsszal* már távolabb is tolja a korábban még konkrétan megjelenő egyesülés ígését. Kuhlmann egyébként, Birkennel ellentétben, szívesen idézi Müller hasonlatait is, szövegének élvezetességé, olvasmányosságá tetele érdekében.

Érdekes még elgondolkoznunk a líra és próza kapcsolatán ezeken a szövegeken keresztül is.¹⁷ Müllerre hatással volt a nyelvművelő társaságok nyelve, és mint látható volt átemelt elemeket saját munkáiba is. Most úgy látom, ezek az elemek az elokúció szolgálatában állnak, nem uralják a szövegek, inkább a stílust színesítik. A szöveg finom egyensúlyérzékkel vegyíti a *Wortklangot*, *Klangmalereit*, a meghökkentő, álheterodox kijelentéseket a mindennapi életből vett hasonlatokkal, hogy egy élvezetes, népszerű, könnyen befogadható írást hozzon létre. Birken versében egy teljesen új gondolatkonstrukciót hoz létre. Élesebben állítja szembe az értelmet a hittel és a Müllernél egyáltalán nem szereplő hallásnak is kitüntetett szerepet juttat. Az eredetiből átvett elemek nincsenek hangsúlyos helyeken, elszórtan jelennek meg a vers első felében. Úgy tűnik a prózai szöveg inkább inspirációul szolgált, mint valós alapanyagként, és szoros formai kapcsolat líra és próza között nem jött létre. Kérdéses, hogy ez minnek köszönhető? Annak, hogy akkoriban alapvetően nincs átjárás a két forma között, vagy Birken autonóm személyiségének?

A bevezetőben említett két célo közül a másodikat a szöveg bemutatásával talán már sikerült elérnem. Ebben az egy elmélkedésben is megmutatkozik Müller írásainak erőt adó retorikai tehetsége és belső elhivatottsága. Stílusára jellemző, hogy példáival, megkapó képeivel, közérthető ábrázolásmódjával az azonosulás lehetőségét kínálja az olvasók/hallgatók számára, személyes vallásosságra ösztönözve őket. Elfogadható a szakirodalom állítása, hogy Müllert egyáltalán nem lehet misztikusként megjelölni, helyesebb azt mondani, hogy átvett elemeket a misztikából, és ezek vezették egy személyesebb, fizikailag megtapasztalható vallási élmény felé, ami már feszegette az ortodoxia határait. Pukánszky

¹⁷ Az alábbi bekezdés Bognár Péter konferencia-hozzászólásának köszönhető, remélem, további gondolkodásra sarkallom ezzel.

Béla és Thienemann Tivadar jellemzése felületes, fenntartásokkal kezelendő, állításaik magukon viselik a nagy összefoglaló munkák terhét. Az *Erquickstunden* a misztikusabb szemléletű részekben is kevésbé él az édességes szó-, s különösen az üres jelzőéktémékkel. Müller munkája kiemelkedő műve a kor újkegyességi irodalmának, magyar fordítása szokatlanul korán megszületik, tartalmilag pontos, figyelmet érdemel a 17. század magyar nyelvű áhítatos könyvei között.

Legvégül arra próbálok választ adni, mi lehet az oka annak, hogy a *Geistliche Erquickstunden* felkeltette Sigmund von Birken, Quirinus Kuhlmann, Szenci Fekete István és Nicolaus Müller figyelmét is. Az, hogy ennyien, ennyiféleképpen tudták felhasználni, az egyrészt a szöveg sokoldalúságában, másrészt Müller stílusának gazdag rétegzettségében keresendő. Szenci Feketét és Nicolaus Müllert a szöveg prédikációra alkalmas volta, és a közérthetősége ragadta meg elsősorban. Quirinus Kuhlmann szemfülesen ki tudta válogatni a terjedelmes háromszáz elmélkedést tartalmazó gyűjteményből azt a harminckettőt, amelyben Müller megközelíti a heterodoxia gondolatait, és ezen felül Müller írói tevékenysége és poétikáról vallott felfogása is megfelel Kuhlmann egyéni költői programjának, a *Wortklang* mindkettejükénél kitüntetett szerephez jut. A *Der neubegeisterte Böhme* első oldalán Müllerre hivatkozva hangsúlyozza a beszéd szerepét egy új társadalmi rend megvalósításában, mert a költői nyelvnek a keresztényi indulat egy új módját kell az olvasóban gerjesztenie. Az, hogy Sigmund von Birkent és a *Pegnesische Blumenordent* Müller megihlette, és művét érdemesnek találták az átírásra, arra utal, hogy a formanyelve közel áll a költőtársaság inspirált nyelvszemléletéhez. Prózája már magán viseli a nyelv művelő társaságok tevékenységének köszönhetően a 17. században létrejött poétikai megújulásokat, ahogy az a szöveg elemzése során meg is mutatkozott. Kuhlmann, Müller és a költőtársaság nyelvről alkotott véleményében közös elem a forma és a tartalom szoros összetartozásának gondolata, vagyis az, hogy a költők „ne használják földi módon az égi áradat tüzeit”, ahogy Müller írja: „Wer läßt zu kupfern Schüsseln eine güldene Decke machen?” Azaz: „Kicsoda csináltat aranyas Födöt a réz Tálhoz?”¹⁸

MELLÉKLETEK

Von großer Wissenschaft Viel Wissens, wenig Gewissen¹⁹

Sind zwei gute Freunde, und wohnen gemeiniglich bei einander. Du rühmst dich deiner großen Wissenschaft. *Die Teufel wissen mehr als du*, und müssen doch ewig in der Hölle brennen. *Was nutzt dein Vielwissen, wenn kein Gewissen dabei ist?* Weißt du nicht was

¹⁸ Erquickst. CCIV. Andacht.

¹⁹ CXXIII. Andacht. A melléklet szövege az eredeti nyomtatvány betűhú átirata.

Christus sagt: Der Knecht, der des Herrn Willen weiß und thut ihn nicht, wird viel Streiche empfangen? Du hast die Schrift studirt, aber hast du auch den innern geheimen Verstand gefaßt? Was nutzt sie im Gehirn, und auf der Zunge, wenn sie nicht im Herzen ist? Die *Liebe* übertrifft das *Wissen*. Liebe bessert, *Wissen bläht auf*. 1. Cor. 8,1. Wie das Wasser die Kraft des *Weins* dämpft, daß er nicht *trunken mache*; so muß die Liebe das *Wissen* bezwingen, daß es nicht aufblähe. Keine Wissenschaft bessert ohne Liebe. Wie die Speise den Leib nicht ernährt, wenn sie nicht durch die natürliche Hitze verdaut wird, so nutzt keine Wissenschaft, wenn sie nicht das Feuer der göttlichen Liebe in sich hat. Ach was erhebst du dich deiner Wissenschaft halber? Eine kleine Krankheit kann dein Haupt schwächen, deinen Verstand brechen, dein Gedächtniß verderben. Was brütest du dich? Wie viel du immer weißt, ist doch alle deine Wissenschaft nur Stück- und Kinderwerk, 1. Cor. 13,9. und wo bleibt deine Wissenschaft *nach dem Tode*? Wie bald wird ihrer vergessen? Wer sich einbildet, er wisse was, der weiß noch nicht, was er wissen soll. Nichts wissen, ist das höchste Wissen. Du weißt Alles. Kennst du auch dich selbst? Je mehr du dich bemühest die Dinge zu wissen, die außer dir sind, je mehr vergißt du dein selbst, und deines inwendigen Grundes. Du weißt Alles. Kennst du Gott auch? Alle Weisheit außer Gott ist Thorheit, denn sie führt von der wahren Weisheit ab. Fürchte Gott. Die Furcht des Herrn ist der Weisheit Anfang. Siehe zu, daß du hie mit Gott vereinigt werdest *durch den Glauben*, so wirst du *dermaleins in Gott Alles sehen und verstehen*. Wie du ohne die Sonne die Sonne nicht sehen, und ohne Wasser auf dem Wasser nicht fahren; so kannst du Gott ohne Gott nicht erkennen. Drum bitte ihn, daß er dich erleuchte. Laß die Creatur dir ein Spiegel sein, darin du Gott beschaust. Er ist aller Dinge Ursprung, und in ihm ist alles Gute unendlich besser, als in allen Dingen. Was du Gutes weißt, das übe; *Wissenschaft ohne That* ist eine Wolke ohne Regen, ein Baum ohne Frucht. Ich will allezeit dafür halten, daß ich nichts weiß, auch nichts begehren zu wissen, als nur Jesum den Gekreuzigten. So weiß ich genug, ob ich gleich sonst nichts wüßte.

Die Vielwissenheit
Viel Wissen: Kein Gewissen
Erquickst. CXXIII. Betrachtung²⁰

Gelehrte Welt! du bist verkehrt.
Die Frucht so deinen Fürwitz nehr
ist vom verboten Baum gerissen.
Das erste Weib wolt weißer seyn
verlohr dadurch der Weißheit Schein.
Was hilft viel Wissen ohn Gewissen?

Dein *Wissen* lauter Arglist ist
das wahre Christentum verwüst
bannt *Lieb* und Glauben von der Erden.
Von leeren Lehre der Sofist
von Ränken auch der Atheist
iezund nur denkt berühmt zu werden.

Der Heiden Witz die Weltregiert
die Christen führet und verführt
Kan solche auch man Christen nennen?
Was ist es doch zum Himmel nütz?
Ach! diß nur ist die rechte Witz
die lehrt Gott und sich selber kennen.

Im *Thun* besteht im *Wissen* nicht
der wahren Christen wahre Pflicht:
die heist uns glauben nur und lieben.
Den Glauben schändet der Sofist:
die Liebe wird der Atheist
bald haben aus der Welt vertrieben.

Nichts ist das *Wissen* dieser Erd
wann es den Himmel nicht verehrt:
es pflegt den Bauch nur *aufzublehen*.
Der Satan auch weiß mehr als viel:
der doch nit glauben kan und wil
der Weg nit den er sihet gehen.

Das *Wissen* schadt der Seeligkeit.
Man rennet nach den Pfützen heut:
die Lebens_quelle wird verachtet.

²⁰ Der Geistlichen Erquickstunden Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang, XXI. vers

Man saufet sich Unglaubens-voll:
Vernunft die Welt *macht trunken-toll*:
die nur nach *Wein* der Bosheit trachtet.

Vernunft ist nur ein Grübelein:
doch will sie in sich fassen ein
das Gottheit-Meer die Tiefe gründen.
Kan sich auch nach Natur-Verstand
im Maden-Kopf der Elefant
die Sonn' im Funkel lassen findet.

Ein Berg nicht in das Stäublein geht.
Der Mensch nicht von Natur *versteht*
was *ligt in Gottes Geist* verstecket.
Was GOtt dem Aug verborgen hat
darinn *findt nur der Glaube stat*:
es wird mit Sünden aufgedecket.

Vernunft nur greifen will und seyn.
Laß dieses Weib von dannen gehn:
ihr lässt der Glaub sich nicht vermählen.
Da wo der Glaube sehend wird
Venunft bald ihr Gesicht-verliert:
das Aug wird ihm das Herze stehlen.

Da ist kein Glaube wo man siht.
Zieh ein die Augen ins Gemüt
die Wunder-Gottheit anzuschauen.
Es darf da keines Glaubens nicht
wann ligt das Werk vor dem Gesicht.
Der Glaube muß dem Worte trauen.

Da ist kein Sehen wo man gläubt.
Des Leibes Aug verschlossen bleibt
wann soll die Seele sehend werden.
Klein ist das Aug: Gott is zu groß.
Man muß (bedenk es Erdenkloß!)
den Himmel nicht verstehn auf Erden.
Wer saget daß er Gott erkenn'
Ihn auch gerecht und warhaft nenn'
und seine Macht allmächtig preise.
Ist er gerecht: so thut er recht.
Der Allmacht auch nit widersprecht
gläubt daß sie Gottes Warheit weise.

Der Glaube komt aus dem Gehör.
Gib Gott nur der es redt die Ehr:
so wird der Glaub in dir gebohren
Halt bloß dich an sein wahres Wort:
das muß bestehen hier und dort.
Des Glaubens Augen sind die Ohren.

Floridan

„Wer läßt zu kupfernen Schüsseln eine güldene Decke machen?“ Überlegung der Wortpracht eines deutschen Andachtsbuches

In dem Aufsatz wird die ungarländische Rezeption eines Andachtbuches von Heinrich Müller dargestellt. Müller war einer der großen protestantischen Prediger und Erbauungsschriftsteller des 17. Jahrhunderts. Neben den zahlreichen lateinischen Abhandlungen in theologischen Themen, die im engsten Zusammenhang mit seiner universitären Tätigkeit standen, verfasste er deutsche Lied- und Predigtsammlungen, Trost- und Erbauungsbücher, die durch ihren innigen, zeitnahen Ton bei den Lesern und Zuhörern größte Beliebtheit fanden und auch noch im folgenden Jahrhundert wurden sie in fast allen protestantischen Hausbibliotheken aufgestellt. Die wichtigste Sammlung seiner Andachten ist die *Geistliche Erquickstunden*, die das Interesse von Quirinus Kuhlmann, des Pegnesischen Blumenorden, des ungarischen Predigers Szenci Fekete István und des Kronstadter Buchdruckers, Nicolaus Müller ebenfalls erweckte. Kuhlmann verwendete dieses Werk zu seinem *Neubegeisterte Böhme*, die Pegnitzschäfer fertigten daraus einen *Poetischen Andacht-Klang* (unter der Anleitung Sigmund von Birkens) an. Auf ungarischem Gebiet wurde die Sammlung von dem Zeitgenossen Szenci Fekete István übersetzt und Nicolaus Müller legte sie in Siebenbürgen auf Deutsch auf. Diese vielfarbige Rezeption folgt daraus, denke ich, dass Müller eine mehrsichtige Stilebene hatte, seine Schrift war fähig zur Predigt und konnte die Bedürfnisse der höheren Literatur auch befriedigen. Berührungspunkt zwischen Kuhlmann, Müller und Birken ist die Idee der Zusammengehörigkeit der Form und des Inhalts, die inspirierte Sprache. Mein Schlüsselsatz entnehme ich von Heinrich Müller: „Wer läßt zu kupfernen Schüsseln eine güldene Decke machen?“